

BARÁTSÁG ÉS ÖNTEREMTÉS NIETZSCHÉNÉL

VÁRADI PÉTER

„Die Zukunft und das Fernste sei dir die Ursache
deines Heute: in deinem Freunde sollst du den
Übermenschen als deine Ursache
lieben.” Zarathustra, I / Von den Nächstenliebe)

(„A jövő és a legtávolabbi legyen oka mai
napodnak: barátodban az embert fölülmuló
embert saját okod gyanánt szeresd.” Zarathustra
I/1555-1556, A felebaráti szeretetről)

ELSŐ RÁNÉZÉSRE gondolhatjuk azt, hogy a barátság fogalma Nietzsche számára nem több kelléknél egy olyan színdarabban, mely valami egészen másról szól. Alább kifejtendő téziseim alapján szeretném ezt a képet átalakítani. Bizonyos, főként az utóbbi évtizedek folyamán felmerült problémák és vizsgálódások arra vezetnek bennünket, hogy Nietzsche műve értelmezhető egy olyan retorikai forma mentén, melynek integráns, leválaszthatatlan része a barát fogalma. E retorikai forma az *encomium* (ἔγκωμιον). Az előadás első részét a barát fogalmának szenteljük, különös tekintettel barát és ellenség viszonyára, illetve a részvét fogalmára. E munkánk során a legnagyobb kihívást az jelenti majd, hogy lehetőség szerint el kell kerülnünk a jelentős metafizikai horderővel bíró fogalmi komplexitás egyszerűsítését, a redukcionista értelmezés fenyegetését. Ezt úgy tehetjük meg, ha már itt körvonalazzuk azt a problémahorizontot, melyen belül gondolatmenetünk megtalálja helyét. Ez nem más, mint az önteremtés és önformálás problémaköre, különös tekintettel arra a kérdésre, hogy vajon milyen kezdetet jelölhetünk ki az önteremtés számára – ez képezi előadásunk második részét.¹ A harmadik részben a barátságot mint a *Zarathustra* értelmezéséhez új adalékokat

¹ A kérdés előzetes felvillantására két példát említenék. Az első Nietzsche és Szókratész viszonya – jelesül az a kérdés, hogy vajon hogyan lehetséges egyetlen személy nevéhez ilyen hatalmas, az egész történelmünk menetét megszabó iniciatívát kötni. A másik példa Freud és a pszichoanalízis eredete lehet abban az értelemben, hogy míg pszichoanalitikussá csak pszichoanalízis révén válhat valaki, addig Freud saját maga analitikusaként a hagyomány egyszemélyű eredete. A két 'eredet nélküli eredet' csöpöpet sem melleleg Gütther Gödde nemrégiben az antik orvosi-terapeutikus gyakorlat révén kapcsolta össze (*Nietzsche Studien* [32] 2003, 206-225), de szellemes és irodalmi módon erre tett kísérletet a Stanford pszichiátria professzora, Irvin D. Yalom is *When Nietzsche Wept* (HarperPerennial, New York, 1993) című regényében.

nyújtó fogalmat vesszük vizsgálat alá. Tekintettel a nietzschei korpusz méreteire, a vizsgálódást az *Így szólott Zarathustra*² című főműre korlátozzuk.³

Három idézet mentén szeretném előzetesen körvonalazni a barát fogalmi helyzetét. „Barátod legyen a legjobb ellenséged. ... Fedje kemény héj barátod iránti részvétedet...”⁴ Illetve: „... barátodban az embert felülmúló embert saját okod gyanánt szeresd”.⁵ Három pozíciót kell tehát itt tekintetbe vennünk: a barát, az ellenség és az embert felülmúló ember pozícióját. A három pozíciót egyrészt az a fogalom köti össze, mely a Nietzsche számára különösen fontos Schopenhauernél nyeri el talán legnagyobb jelentőségét a német idealizmus történetében, de már Kantnál is kiemelkedő szerephez jut. Ez a részvét avagy *Mitleid* fogalma. Másrészt az ok, avagy 'legtávolabbi ok' fogalma mentén kapcsolódnak össze ezen pozíciók.⁶

A részvét a *Zarathustra* egyik kulcsfogalma, mely a könyv végén a fölmagasló ember kapcsán döntő szerephez jut.⁷ A *Zarathustrában* a fölmagasló ember az, aki képes meghallgatni Zarathustra tanítását az örök visszatérésről és isten haláláról anélkül, hogy „összetörne”. Azt pontosan nem tudjuk, hogy mit jelent ebben a tekintetben „összetörni”, mindazonáltal egyértelmű, hogy a fölmagasló ember afféle átjáró az embert felülmúló ember felé. A *segélykiáltás* című fejezetből pedig kiderül számunkra, hogy a fölmagasló ember

² Friedrich Nietzsche: *Így szólott Zarathustra*, Bp, Osiris, 2000. A továbbiakban: *Zarathustra*.

³ Már korán meglehetősen konszenzus alakult ki Nietzsche életművével foglalkozók között azt illetően, hogy főműként kell említeni *A hatalom akarása* munkacím alatt található jegyzeteket. A megjelent írások között azonban a Zarathustra a legösszetettebb, és az *Ecce Homo* tanúsága szerint semmiképp sem helytelen főműként említeni.

⁴ *Zarathustra* I/1391 illetve 1412, A barátról.

⁵ *Zarathustra* I/1555-1556, A felebaráti szeretetről.

⁶ Meg kell jegyezni, hogy az okság nietzschei fogalma leginkább hatalomakarások egymással való kapcsolatát hivatott rögzíteni, mely okság-fogalom szemben áll a kritizált kanti kauzalitással. Minderről bővebben azonban csupán kései töredékeinek tükrében mondhatnánk többet.

⁷ „...Ó, ti fölmagasló emberek, a *ti* szükségetek volt hát, amelyről ama vén jóvendőmondó jóslata szólott tegnap reggelre kelve, –
– a *ti* szükségetekre akart csábítani és kísértetni: ó, Zarathustra, így szólott hozzám, azért jöttem, hogy legvégső bűnödre csábítsalak.
Legvégső bűnömre? – kiáltotta Zarathustra, és dühösen nevetet saját szavain: *mi* az, ami még vár reám, legvégső bűnöm gyanánt?
– És Zarathustra újra magába mélyedt, és visszaült a hatalmas kőre, és elmerengett. Hirtelen felpattant.
'A részvét! A részvét a fölmagasló ember iránt!' – kiáltott föl, és arca ércce változott. – Nosza hát! Ennek – jött el az ideje!
Szenvedésem és részvétem – mit számít! Avagy *boldogságra* vágyom talán? *Művemre* vágyom!...? ...”

hatalmas segélykiáltása 'megzavarja' Zarathustrát – aki végül, a könyv utolsó bekezdéseiben mégis felé fordul és 'vállalja' a részvétet. Ez azonban tekintettel arra, hogy korábban *A barátáról*, *A felebaráti szeretetről* illetve *A részvételieliekről* szóló fejezetekben hogyan kárhoztatja a részvét érzését, gyökeres és meglepő fordulat, mely értelmezést igényel, erre azonban csak az előadás harmadik részében nyílik lehetőség.⁸

A részvét fogalma kettős funkcióval bír *A barátáról* című fejezet alapján. Egyrészt barát és ellenség viszonyát hivatott jellemezni, hiszen itt Zarathustra a két pozíció felcserélésére szólít fel. Másrészt viszont, és ez ismét a Zarathustrára egészét érinti, a részvét választja el Zarathustrát a remetétől, Zarathustra embert fölülmúló ember iránti részvéte.

„A remete számára mindig a harmadik a barát: a harmadik az a parafa, mely megakadályozza, hogy a kettő beszélgetése alámerüljön a mélybe. Ó, bizony túl sok mélység fenyeget minden remetét.”⁹ Az idézetben szereplő kettő valójában egy („Én és Engem”), a remete önmagával folytat dialógust, és azért van szüksége a barátira, hogy ne hogy túlzottan mélyüljön el a hasadék önmagán belül. Zarathustra viszont nem önmagával folytat tehát párbeszédet, és motivációi is eltérőek ennél fogva a remetéétől, ami viszont a könyv retorikai struktúráját érintő különbség. Erre a későbbiekben visszatérünk.

A részvét bír azonban egy nagyon jelentős harmadik aspektussal is, mely rávilágít azon változás radikalitására, mely a Schopenhauerrel való számvetés során Nietzsche gondolkodásában végbement. Schopenhauer számára a részvét egy olyan mozzanat a tudatban, olyan határhelyzetben lévő mozzanat, mely túllépve a kauzalitás rendjén közvetlenül, mintegy zseniális belátás révén a másik tudattal hoz bennünket vonatkozásba. Azt is le kell szögezniünk, hogy a részvét nem teszi a tudatot szabaddá, ebben a tekintetben Schopenhauer Kantot követi. Kantnál a részvét, egyáltalán az érzések mint a cselekvések maximáit heteronómiává tévő mozzanatok szemben állnak az autonómia fogalmában megragadott szabadsággal. Evvel szemben Zarathustra a részvét fogalmát megfordítva, azt a legáltalánosabb és legkevésbé egyedi viszonyként tárja fel, mely elmosza és felszámolja a másik ember individualitását. Zarathustra később visszatekint a könyv elején található beszédekre és jelenetekre, melyek során részvétből a tömeghez kívánt szólni, tanítani kívánt. *Részvét és tanítás* fogalmi összekapcsolódnak itt. Ez *nem azonos* a fölmagasló ember iránti részvéttel, a kettő elhatárolására később nyílik lehetőség. Nietzsche itt elutasítja tehát a részvétet mint a személyes viszony formáját, és a csordával

⁸ „Az óra, midőn azt mondjátok: «Mit számít a részvétem! Vajon nem kereszt-e a részvét, melyre felfeszítik azt, aki szereti az embereket? Csakhogy az én részvétem nem megfeszítettetés.»” *Zarathustra*, I/143-145. Zarathustra előljáró beszéde.

⁹ In: *Zarathustra*, I/1278-1280. A barátiról.

való viszony formájaként, csordaösztönként határozza meg. Mindazonáltal, mint látni fogjuk, Kanttal ellentétben nem is állítja azt kizárólagos módon szembe a szabadsággal, mivel annak bizonyos formája, melyet a fölmagasló ember iránt érzett részvétként azonosíthatunk, szükségszerű mozzanatává válik gondolkodásának, mintegy a szabadság vehiculumává előlépve – ennek a részvétnak azonban kivételes jellemzője, hogy nem jelenik meg, csak *egy retorikai áttételen keresztül*. „Ha részvétre kényszerülök is, nem akarom, hogy részvevőnek mondjanak; s ha az vagyok is, a távolból csupán.”¹⁰

Most visszatérve a barát-ellenség fogalom párra és annak mentén újragondolva a harcos-morált (hogy elhíresült nevén említsük) egészen új fénytörésben jelenik meg Nietzsche számos gondolata. Megerősödik annak valószínűsége, hogy a harcos nem másnak, mint éppen a legközelebbinek a metaforája – és semmiképpen sem az idegennek mint másik embernek, tehát harcusként semmiképpen sem az idegennel, hanem éppen a legközelebbivel szemben léphetünk fel. A mottóban idézett sorokban nevezi Zarathustra „legtávolabbi oknak” a barátot – azt a barátot, akihez harcusként és részvét nélkül kell közelítenünk. (Ennek a *kell*nek a természetére is kitérek majd előadásom végén.) Ez a „legtávolabbi” csöppet sem metaforikus itt, hiszen nem más jelent, mint a kör, az örök visszatérés gyűrűjének legtávolabbi pontját, ami viszont egyben „önmaga” is, hiszen a legtávolabbi az „időben”, a gyűrű menetében annak jellegéből adódóan egyben a legközelebbi is. Akitől az egész gyűrű választ el, az én magam vagyok. A gyűrű *ebben a tekintetben* nem más, mint az *értelemadó genealógiai feltárás*: „És ahogy kigöngyölődött előtte a világ, úgy csavarodik gyűrűkké előtte újra: a jó létrejött a gonosz révén, s a célok létrejötté a véletlen által”.¹¹ Azt le kell szögezniünk, hogy ugyanakkor ez nem *hermeneutikai kör* – bár egyik vetülete talán lehet ez is. A tét itt mindig a teremtés és önteremtés, mint azt a továbbiakban bemutatni szándékozom.

A nietzschei *önteremtés* fogalmának vizsgálatakor nem kerülhető meg néhány olyan kulcsfogalom vizsgálata, melyek részben Nietzsche hatását hordozzák magukon, másrészt a kérdés vizsgálatának olyan módjait teszik lehetővé, melyek alapvetően eltérő intenciókat, tanulságokat és tapasztalatokat hordoznak, mint amelyet mi az önteremtés nietzschei fogalma alatt összefoglalni szeretnénk. A három fogalom a *self-fashioning* fogalmának Nehamas-féle formája, az *önvonatkozás* és *autonómia* fogalmának kanti gyökerű vizsgálata, illetve a Foucault kései munkáiban felbukkanó *„önmagunkkal való törődés”*. Feltevésünk szerint ezek a szempontok fontos aspektusokat képesek megvilágítani az önteremtés fogalmára tekintettel, feladatunk azonban

¹⁰ Zarathustra, II/188-189, A részvét-teliokról.

¹¹ Zarathustra I/1552-1554, A felebaráti szeretetről. A könyvben mindezek a részletek *A látomásról és talányról* című fejezet előtt helyezkednek el, ez azonban, úgy vélem, nem csökkenti az értelmezés plauzibilitását.

az, hogy ezek mentén mégis megpróbáljuk elhatárolni és önálló alakjára hozni a barátság fogalmával való kapcsolatában.

Kezdve Foucault programján, ezt talán leginkább a *Szexualitás története* második kötetének bevezetőjéből vett idézettel jellemezhetnénk. „Azokra a végiggondolt, akaratlagos gyakorlatokra gondolok, amelyekkel az emberek nemcsak magatartási szabályokat írtak elő maguknak, hanem amelyek révén igyekeztek átalakítani is önmagukat, megváltozni egyedi létükben, és életükből olyan művet alkotni, amely bizonyos esztétikai értéket hordoz, illetve bizonyos stíluskritériumoknak is megfelel.”¹² Illetve: „...másrészt szeretném bemutatni, milyen paradoxonokon és nehézségeken keresztül jutottam el odáig, hogy a tiltásokon alapuló erkölcsi rendszerek történetének helyére az ember önformálására irányuló etikai problémafelvetések történetét állítsam”.¹³ Az „önmagunk gondozása” fogalma tehát *egy praxis*, intézményes vagy legalábbis társadalmi kontextusú életgyakorlatban ragadja meg azokat a formákat, melyek lehetővé teszik, melyek működtetik és szabályozzák az önmagunkkal való törődés gyakorlatait. Ha szabad így mondanom, ez a fajta 'kintről befelé' történő gondolkodás teljesen idegen Nietzschétől az önteremtés kérdésével kapcsolatban. Az önteremtés éppen ott veheti kezdetét, ahol a praxis relevanciája megszűnik. Sarkosan fogalmazva, míg Foucault számára a praxis, addig Nietzsche számára a személy elsődleges. Hogy ez a személy vajon textuális-narratív esetleg pszichológiai értelemben vett Self, esetleg „individuum” vagy „fogalmi személy”, az ebből a szempontból talán nem kulcskérdés.

Ha Kant felől közelítünk Nietzschéhez, akkor az önteremtés és az *öntörvényadás* fogalmainak határmezsgyéjét kell végigjárjunk. Az öntörvényadás autonóm mozzanatában Kant az önmagát morális értelemben létrehozó embert ragadja meg (hogy szóhasználatunkkal most az antropológiai aspektusra helyezzzük a hangsúlyt). Ha a párhuzamokat emeljük ki először, akkor azt kell mondanunk, hogy mind Nietzsche, mind Kant a szabadságát választó embert határozza meg *par excellence* emberként. A szabadság választása Kantnál egy értelmi aktus tárgya és az értelem fennhatósága alá tartozik, míg Nietzsche Platónnál és Kantnál is éppen az értelem számára juttatott elsőbbséget kérdőjelezi meg és vonja kritika alá.¹⁴ Nietzsche antropológiája, ha szabad így

¹² Michel Foucault: *A szexualitás története II. – A gyönyörök gyakorlása*, Budapest, Atlantisz, 1999, 15.

¹³ Im. 17.

¹⁴ " Die Selbstregulierung ist nicht mit Einem Male da. Ja, im Ganzen ist der Mensch ein Wesen, welches nothwendig zu Grunde geht, weil es sie noch nicht erreicht hat. Wir sterben alle zu jung aus tausend Fehlern und Unwissenheiten der Praxis.— Der freieste Mensch hat das größte *Machtgefühl* über sich, das größte *Wissen* über sich, die größte *Ordnung* im nothwendigen *Kampfe* seiner Kräfte, die verhältnißmäßig größte *Unabhängigkeit* seiner einzelnen Kräfte, den verhältnißmäßig größten *Kampf* in sich, er ist das *zwieträchtigste* Wesen

neveznünk, az erők sokféleségét és harcát tételezi az emberben, mely harcban csupán az egyik, és semmiképpen sem legfontosabb vagy uralkodó mozzanat, résztvevő az értelem. Éppen, hogy ezen erők folytonos harcát és egymáson való felülkerekedését követeli meg az ember azon tulajdonsága, hogy ösztöneit elvesztett, rögzítés nélküli lény.¹⁵ Az önteremtés nietzschei fogalma az öntörvényadással szemben az egymással pusztán a genealógia struktúrájában összefüggő, Kant felől nézve tökéletesen heteronóm formát jelent. Az önteremtésnek nincs egységes struktúrája, szabályrendszere és eredménye.

A *self-fashioning* fogalmát Alexander Nehamas egy olyan könyvben használja, mely révén Szókratészt, Montaigne-t, Nietzschét és Foucault-t kapcsolja össze egy retorikai-szemantikai struktúrában, melynek lényege, hogy egy írással eltöltött élet végén hogyan és miképpen válik lehetővé ezen szerzők számára, hogy záróaktusként létrehozzanak egy tökéletesen sajátos és eredeti self-et.¹⁶ Ebből az is kitűnik, hogy Nehamas terminusát magyarrá leginkább 'self-formálás'-ként fordíthatnánk, mely kevésbé a reflexív, és inkább a textuális munkát emeli ki. Ezt a szembeállítást természetesen árnyalja, hogy Nehamas korábbi munkái során leginkább Derridára támaszkodik, és mint tudjuk, a derridai szöveg fogalma minden, csak nem kizárólagosan betű betű hátán. Mindazonáltal Nehamas a self ezen formáját, mely nyilvánvaló módon számára a *par excellence* self, pusztán írásban tartja létrehozhatónak, ami igen erőteljes megszorítás korábbi munkáihoz képest. Ez a self egyfajta 'eredeti' formája – a self 'eredete' kötődik elválaszthatatlannul az íráshoz. Ez még azon korábbi munkájánál is erőteljesebb megszorítás, melyben Nietzschét közvetve írásaival azonosította és a *Life as Literature* címszó alatt foglalta össze.¹⁷ Az ezzel szembeszegezendő két ellenérvünk közül az első az, hogy ezzel egy olyan jelentéshierarchiát előlegez meg a nietzschei korpusz egészére tekintettel, mely szerint a jelentést határoló legfontosabb keretté Nietzsche neve válik. Ennél lényegesebb azonban, hogy az önteremtés fogalmát (ahogyan az Nietzschénél merül fel) Nehamas kizárólag Nietzschére

und das *wechselreichste* und das *langlebendste* und das überreich begehrende, sich nähernde, das am meisten von sich *ausscheidende* und sich *erneuernde*. " *Nachlass*, 11 (130), Frühjahr-Herbst 1881; KSA 9, 488. Bár az idézet nem a *Zarathustrában* található, azonban keltezése a könyv előkészületeinek idejére esik.

¹⁵ "Noch einmal ist deutlich: Macht über sich selbst zu gewinnen, sich selbst als ursprünglich Ungeordnetes zu strukturieren, dies ist vom Menschen als dem 'nicht festgestellte(n) Thier' gefordert. Und darin, Widerstände zu überwinden, immer neu aufzubrechen und formend gleichsam von sich selbst Besitz zu nehmen, läge so etwas wie Glück." Beatrix Himmelmann: *Freiheit und Selbstbestimmung*, Freiburg/München, Verlag Karl Alber, 1996, 251.

¹⁶ Alexander Nehamas: *The Art of Living – Socratic Reflections from Plato to Foucault*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles/London, 1998.

¹⁷ Alexander Nehamas: *Nietzsche: Life as Literature*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1985.

magára, a szerzőre értelmezi.¹⁸ Evvel szemben Nietzsche a 'Válj azzá, aki vagy!' szlogent éppen, hogy nem kizárólag magára értelmezi, éppen, hogy nem egy vallomások irodalmi forma kizárólagosságában alkalmazza, amint az első előfordulása, a Schopenhauerről írt harmadik *Korszerűtlen elmélkedése* is jelzi. Az önteremtés nietzschei követelménye tehát egy általános forma összefüggésében jelenik meg – ez a forma pedig, mint alább kifejteni remélem, legfontosabb vonatkozásaiban retorikai.

A három fenti párhuzam alapján tehát a következőket mondhatjuk az önteremtésről. Szemben Foucault-val, a praxis elsődlegessége helyett a *személy elsődlegességéből* indul ki. Kanti párhuzamunk alapján látjuk, hogy az önteremtésnek *nincs egységes szabályrendszere, struktúrája és eredménye*. Nehamasra tekintettel pedig az mondhatjuk, hogy az önteremtés nem egy egyszeri érvényességű igény, hanem valamilyen *általános formában megfogalmazott igény*. Az a kérdés, hogy hogyan lehet általános formája, ha egyszer éppen, hogy a csordaösztön igényével *szemben* kell értelmet nyernie, átvezet bennünket előadásom harmadik részébe.

Babette E. Babich veti fel esszéjében egy bizonyos kulcsmondat azon értelmezését, melyet itt alkalmazni és kitágítani szeretnék, hogy ezáltal reményeim szerint legalább is a *Zarathustrára* érvényes olvasási módot körvonalazzak.¹⁹ A mondat a Nehamas kapcsán már felmerült „werde der du bist”, avagy, hogy első formájában idézzük: „Légy önmagad! Mindaz, amit most teszel, gondolsz, kívánsz – nem te vagy!”²⁰ Babich értelmezésében ez az idő beteljesítésére való felszólítás, és ennyiben a *múltra* vonatkozik, nem pedig a *személyre* – itt Babich kicsit élcelődik még Nehamas rovására.²¹ A hatalomra törő akarat ebben a fénytörésben „pontosan az ön-állításra avagy ön-elfogadásra törő akarat”.²² Vagyis az *encomium* feladata felszólítani hallgatóját a meg-

¹⁸ „Nietzsche eventually simplified that idea to his most central slogan, 'How to becomes what one is' (the subtitle of his intellectual autobiography, *Ecce Homo*), which expresses the task he actually took on, his gradual fashioning of himself into the singular character we know by that name today.” Im, 128.

¹⁹ Babette E. Babich: *Nietzsche's Imperative as a Friend's Encomium: On Becoming the One You Are, Ethics and Blessing*, in: *Nietzsche Studien*, Bd. 32. (2003), 29-58.

²⁰ Friedrich Nietzsche: *Schopenhauer mint nevelő*, In: uő, *Korszerűtlen elmélkedések*, Budapest, Atlantisz, 2004, 182. Kifejtettebb formában a 11. jegyzet-füzetben is előfordul a *Zarathustra* előkészületeinek idejéből (1881 ősz): „Werde fort und fort, der, der du bist – der Lehrer und Bildner deiner selber!” *Nachlass 1881*, KSA 9, 11 [297] 555.

²¹ „Become the one you are is all about the consummation of time – in Pindar as in Hölderlin, and Nietzsche – not mere being and not personality (even if this latter distinction disappoints fans of self-improvement or life-as-self-as-literature).” Im. 43.

²² Babich, im, 44.

bánás (*ressentiment*) elvetésére és az önaffirmációra, mely egyetlen olyan élményen mehet végbe, melyet feltétel nélkül igenlünk. A továbbiakban a szűken vett *encomium* problémájára koncentrálok.

Az *encomium* egy személy vagy tárgy dicsőítését jelenti, mely általában egy beszéd részeként fordul elő, ugyanakkor komplex szerkezetet alkot.²³ Babich értelmezésének eredetisége, melyet itt alkalmazni kívánok, abban rejlik, hogy az *encomium* retorikai formáját kiterjeszti a *hallgatót önmaga elé* dicsőítve és példaként állító beszédre. Ez nyilvánvalóan merész lépés Babichtól, aminek ő is tudatában van, mindazonáltal ennek segítségével olyan jelentéstartalmakat adhatunk a *Zarathustra* szövegének, melyek e nélkül árnyékban maradnának.

Az előadás elején egy tekintetben vázoltuk barát, ellenség és embert fölülmúló ember hármas pozícióját. A köztük lévő kapcsolatot az ok és a részvét fogalmai alapján vizsgáltuk. Az ok közvetlenséget tétélező fogalma mellett azonban jelen van még egy fontos mozzanat a Zarathustrában, mely összeköti a barátot, a felebarátot, a fölmagasló embert és az embert fölülmúló embert. Ez nem más, mint a kísértet (*Gespens*). Ha valakiben ez egy rémregény képzetét kelti, nem véletlen. Többek között Tobias Nikolaus Klass tett kísérletet a *Zarathustra* egykori irodalmi kortársak mentén történő értel-

²³ „Generally, *encomium* means the praise of a person or thing. While keeping this general meaning, 'encomium' also names several distinct aspects of rhetoric: a) A general category of oratory (nearly synonymous with "epideictic"), b) A method within rhetorical pedagogy (one of the "progymnasmata": Encomium), c) A figure of speech. As a figure, "encomium" means praising a person or thing, but occurring on a smaller scale than an entire speech." Gideon O. Burton, "*Silva Rhetoricae*" (rhetoric.byu.edu), (<http://humanities.byu.edu/rhetoric/Figures/E/encomium.htm>) Brigham Young University, 1996-2003. Szerkezete az említett *Progymnasmata* részeként alábbiak szerint épül fel:

„1) Describe the stock a person comes from:

- what people
- what country
- what ancestors
- what parents

2) Describe the person's upbringing

- education
- instruction in art
- training in laws

3) Describe the person's deeds, which should be described as the results of

- his/her excellencies of mind (such as fortitude or prudence)
- his/her excellencies of body (such as beauty, speed, or vigor)
- his/her excellencies of fortune (as high position, power, wealth, friends)

4) Make a favorable comparison to someone else to escalate your praise

5) Conclude with an epilogue including either an exhortation to your hearers to emulate this person, or a prayer.”

Im. (<http://humanities.byu.edu/rhetoric/Pedagogy/Progymnasmata/Encomium.htm>)

mezésére, amellet érvelve, hogy Zarathustra leírása megfelel egy vámpírének.²⁴ Mindez persze korántsem meglepő Jacques Derrida könyve, a *Marx kísértetei* után.²⁵ A kísértet a *Zarathustra* tizenkét fejezetében fordul elő, és talán éppen *A felebaráti szeretetről* szőlóban legjelentőségtejesebb formában. Kísértet alatt ugyanakkor nem egy fogalmilag egységes mozzanatot ért Nietzsche.²⁶ Ideálokra és azok kritikájára vonatkozó jelentés mellett *A felebaráti szeretetről* illetve *A teremtő útjáról* fejezeteiben a saját követendő, ugyanakkor és félelmetes mozzanatának vagy értelmének megfelelője a kísértet. A jelentések ott különülnek el egymástól, hogy a megcsaló-közeli kísértet mindig valami külső, addig a félelmetes-távoli kísértet a saját. A gyűrű miatt azonban nem túl merész feltételezés, hogy a távolság e kategóriái éppen, hogy ellentétükre fordítandók.

Az *encomium* retorikai formája révén talán az ideál kérdésében is új utakat lehet megvizsgálni – hiszen az embert fölülmúló ember, amennyiben az nem más, mint a hallgató, a fölmagasló ember kísértete, nem ideál, hanem dicsőítő leírás és lelkesítés, de nem inkább és nem kevésbé retorikus az ismert nietzschei álláspont szerint, mint bármely más leírás. Az *encomium* egyben arra is magyarázatot nyújthat, hogy vajon miért is van szüksége Zarathustrának a részvétre, „utolsó bűnére”. A részvét ezen felbukkanásával ragadja meg Nietzsche azt a viszonyt, mely olvasó és Zarathustra között támad. Ez a részvét azonban semmiképpen sem azonos a részvét korábbi fogalmaival, lévén egy könyvnek nincsenek érzései. Éppen ez rejlik azon kettősség mögött, mely az első rész tanító Zarathustráját a negyedik rész „utolsó bűnére csábított” főszereplőjétől elválasztja. Ez a részvét rejtett és zárt, Zarathustra előlépésének motívuma és érettségének jele: „...Zarathustra megérett, eljött immár az órá: – ... Így szólott Zarathustra, és kilépett barlangjából”.²⁷ Nem kevés pátosszal Zarathustra vállalja a „részvéttel” járó „szenvedést”, mivel ez a könyv ára (érdemes lenne itt 'a könyv mint barlang' metaforáján is elgondolkodni). Ez a részvét viszont nem érzelmi, hanem textuális természetű – és az *encomium* az irodalmi formája. Zarathustra részvétét a fölmagasló ember iránt úgy határozhatjuk meg, mint a könyv retorikai formájának megnevezését. *A Könyv mindenkinek és senkinek* alcím szintén alátámaszthatja talán értelmezésünket.

²⁴ Például: „Akkor hamudat vitted föl a hegyre, csak nem tüzedet akarod most a völgyekbe vinni?” – mondja az Előljáró beszéd remetéje Zarathustrának. *Zarathustra*, I/40–41. Zarathustra előljáró beszéde.

²⁵ Jacques Derrida: *Marx kísértetei. Az adósállam, a gyász munkája és az új Internacionálé*, Pécs, Jelenkor, 1995. A könyv hallatlan izgalmai ellenére sem fér jelen esszé keretei közé az eredményeivel való számvetés.

²⁶ A kísértet jelenségének sokarcúsága az, hogy sohasem egy, különös fontosságot nyer Derrida írásában.

²⁷ *Zarathustra*, IV/2833–2835, A jel.

Az önteremtés fogalma kapcsán kifejtettek alapján tézisem a következő. Az *encomium* mint retorikai forma kiterjesztett irodalmi alkalmazása révén Nietzsche a Zarathustrában *általános formában egy személlyel*, konkrétan az olvasóval szemben úgy jár el, hogy benne a dicsőítés tárgyát *egységes szabályrendszer és struktúra* meghatározása nélkül a legtávolabbi tárgyként, azaz az embert fölülmúló emberként határozza meg, akiről éppen azért, mert legtávolabbi és megborzongatóan félelmetes, már tudni fogjuk, hogy a legközelebbi, mivel pusztán a gyűrű választ el tőle. Az egységes szabályrendszer és struktúra hiánya úgy értendő, hogy az embert fölülmúló ember végig rejtve marad az olvasó előtt, legalábbis abban az értelemben, ahogyan a hősök egyébként meg szoktak jelenni.²⁸ Ez a 'legtávolabbi tárgy' ugyanakkor kísértet, és ez a kísértet-jelleg teszi lehetővé a gyűrű paradoxonának megértését. Ez azt is jelenti, hogy az önteremtés, annak Nehamas-féle fogalmával szemben, csak annyiban lehetséges, amennyiben *nem szerzőként*, hanem *olvasóként* állunk szemben a könyvben megformált retorikai struktúrával.

A *Zarathustra* és az olvasó kapcsolata párhuzamos a barátság nietzschei fogalmával. Ennek körülménye maradt utoljára. „A jövő és a legtávolabbi legyen oka mai napodnak: barátodban az embert fölülmúló embert saját okod gyanánt szeresd.”²⁹ Itt az eddigiek fényében az az értelmezés kínálkozik, hogy ezek szerint barátunk révén tudunk magunkra mint legtávolabbira, mint az embert fölülmúló emberre tekinteni. Ebben az összefüggésben a barát számunkra az önmagunkká válás lehetőségét nyújtja. Ez azonban nem jelenti, hogy ez az egyetlen lehetőség. És van még egy meggondolni való mozzanat itt. Úgy tűnik ugyanis, Nietzsche saját, az olvasóval szemben vázolt pozícióját szintén ezen barát-elemzés mentén gondolja el. A könyv retorikai formája közvetít tehát Zarathustra, az olvasó, a barát és az embert fölülmúló ember között. A számunkra itt fontos mozzanat az, hogy a barát ezen struktúra jelentéstöbbletet hordozó eleme. Felfogható ugyanis mindez úgy, hogy a barát fogalmának sajátos értelmezése révén válik saját életünkbe beiktathatóvá a könyvvel való viszonyban megalapozott 'önteremtés'. Itt felkínálkozik számunkra az a régi közhely, hogy a könyv a legjobb barát. Erre azt kell felelnünk, hogy ebben az esetben csak a *Zarathustráról* van és lehet szó, kizárólagos módban.

Az *encomium* vázolt formája az embert fölülmúló ember kísértetével alkotja meg az önteremtés geneziséét a baráti viszonyban. Megfordítva viszont úgy is fogalmazhatunk, hogy amikor barátomhoz szólok, olyannak kell lennem, mint amilyen ez a könyv. A barátoknak egymás iránti részvétüket az *encomium* retorikája mögé kell rejtenuik, és nyitottnak kell lenniük a másik ítéletére. És ellent kell mondaniuk.

²⁸ A *Zarathustra* ebben a tekintetben egy detektívregényhez mérhető, különös tekintettel Raymond Chandlerre.

²⁹ *Zarathustra* I/1555-1556, A felebaráti szeretetről